

Et umage venskab

Dette er historien om en ung tysk jøde, møbelsnedkeren Josef Herscher fra Köln, som tog på *Hachsharah* – landbrugsophold – i Vestjylland i 1934-1935 og knyttede et livslangt venskab med konen på gården, min oldemor Maren Kristiansen. De to så aldrig hinanden igen, men i breve til hende delte han sine sorger og bekymringer for sin familie og de jøder, der stadig befandt sig i Tyskland i anden halvdel af de urolige 1930ere.

Af Marius Hansen

Historien er baseret på et desværre temmelig sparsomt kildemateriale. Det er kun tre breve og et par postkort fra Josefs hånd samt nogle foto, som er bevaret i dag. Hertil kommer et interview, som hans søn Uri lavede med Josef få måneder før hans død i 1987, og mine samtaler i 2012 og 2013 med Uri og med tre af Marens børn. På baggrund af dette materiale har det været muligt at stykke denne fortælling sammen om en ung mand, der i modsætning til sine forældre og fire ud af syv søskende, slap ud af Nazi-Tyskland i tide. I Palæstina måtte han, efter at have erfaret sin families skæbne, skabe sig en mening med tilværelsen. I 1954 emigrerede han med kone og to børn til USA, hvor to af hans overlevende søskende havde slået sig ned, og her ser det ud til, at han også mistede kontakten til Maren. Men en efterårsdag i 1964 bankede det på døren hos Maren. Det var Uri, Josefs søn. Den unge amerikaner var på rundrejse i Europa og havde lovet sin far at finde og hilse på denne fremmede kvinde, som 30 år tidligere havde behandlet ham som sin egen søn på et tidspunkt, hvor Europa var fyldt med had.

Barndommen i Tyskland

Josefs forældre, Eli Elias Herscher og Sara Kellner, blev begge født i den Østrig-ungarske provins Galicien i 1879, men de mødte hinanden i Köln gennem fælles bekendte i 1896. Med drømmen om et bedre liv havde de fulgt strømmen af østeuropæiske jøder, som i hundredtusindvis valgte at emigrere til Vesteuropa og USA i denne periode. De blev gift i 1889, og de fik i løbet af det første årti i det 20. århundrede otte børn. Josef, som var nummer fem i rækken, blev født i 1906.

Forældrene ernærede sig som skrotmetalhandlere; de tilhørte den lavere middelklasse og kom kun sjældent i synagogen. De søgte så vidt muligt at assimilere sig i det tyske samfund, men som det store flertal af indvandrede jøder i Tyskland fik familien Herscher aldrig tysk statsborgerskab, men vedblev med at være Østrig-ungarske – og fra 1918 og frem polske statsborgere. De otte søskendes barndom var tryk i perioden op til Første Verdenskrig, men den sluttede brat, da Eli blev indkaldt som officer til den

Østrig-ungarske hær i sommeren 1914. Sara skulle forsørge børnene alene, og familien gik nogle hårde år i møde. Josef blev sammen med seks af sine søskende anbragt på et jødisk børnehjem i Köln, mens Sara flyttede til Mähren i det nuværende Tjekkiet sammen med den ældste søn David. Her fandt hun arbejde i rustningsindustrien. I to år var Josef og hans søskende overladt til børnehjemmets disciplin og lejlighedsvis besøg hos deres farmor og farfar, Rosa og Herman Herscher. I sommeren 1916 blev de syv børn genforenet med deres mor i Mähren, hvor de levede en forhutlet tilværelse, indtil de i begyndelsen af 1919 kunne vende hjem til Köln.

Weimar-årene

I Köln ventede der Sara og børnene en ubehagelig overraskelse, for Eli, som de ikke havde set i næsten fem år, var vendt hjem fra fronten og var flyttet sammen med en ny kvinde. Ægteskabet hang i en tynd tråd, men Sara, der var en handlekraftig kvinde, lod sig ikke slå ud, selvom fattigdommen formørkede tilværelsen i de første efterkrigsår. Sara anbragte alle børnene, med undtagelse af Josef, hos slægtninge rundt omkring i byen. Josef huskede tydeligt, hvordan pengene ikke slog til.

”En dag, da jeg kom hjem fra skole for at spise frokost, græd mor. Det var første gang, jeg havde set hende græde. Jeg spurgte, hvad der var galt, og hun fortalte, at hun ikke havde råd til at lave frokost. Så jeg måtte tage tilbage til skolen uden at få noget at spise.”

Det skete ofte i den tid, at Sara og Josef måtte springe et måltid over, fordi der ikke var råd til mad. Efter skoletid hjalp Josef sin mor i hendes lille skrotmetalforretning. De hjemlige forhold havde dog ikke indflydelse på, hvordan han klarede sig i skolen, hvor han var en af klassens dygtigste elever.

”Han elskede bøger, for de var indgangen til en verden af viden, som han ivrigt tog til sig. Jeg har fået fortalt, at han læste bøger i stearinlysens skær, når

Josef Herscher i Tel Aviv i 1938 (Privateje).

hans mor havde slukket for lampen, og ofte var han den sidste til at forlade det nærliggende offentlige bibliotek.”

Hvor svært det end har været for Sara at få hjemmets husholdning til at hænge sammen, så var det endnu sværere i foråret 1921 at fortælle den da 14-årige Josef, at der ikke længere var råd til, at han fortsatte sin skolegang. Han var dog fast besluttet på at lære et eller andet, så han fik hende overtalt til, at han kunne fortsætte et år på skolebænken for at lære et håndværk i stedet for at gå i skole. Han blev uddannet som møbelsnedker, men fordi han

manglede praktisk erfaring, kunne han ikke finde en praktikplads. I stedet begyndte han at knokle i moderens forretning. Det var i disse år, at han stiftede bekendtskab med zionismen. Et par gange om ugen mødtes han i en ungdomsgruppe og lærte om zionismen og forberedte sig på livet i Palæstina, men mere end det blev det aldrig til. Den økonomiske krise i Weimar-republikken var god for Saras lille forretning, der blomstrede, efter hun modtog et lån fra sin bror. Hun fik råd til at købe en ejendom i tre etager og få de andre børn, der nu var mellem 12 og 22 år gamle, hjem igen. I stueetagen lå forretningen, på første sal boede familien, og anden sal udlejede hun til to familier.

Sara og Eli var aldrig blevet skilt, og i midten af 1920'erne fandt de sammen igen. De skiftede forretningsområde og begyndte at handle med nye og brugte møbler, hvilket passede Josef fortrinligt, da han nu kunne udnytte sin uddannelse som møbel-snedker. Det så ud til, at familiens lykke var gjort, men alt dette ændrede sig i 1933.

Hechalutz

Udnævnelsen af Hitler til kansler den 30. januar 1933 blev begyndelse til enden for familien Herschers liv i Tyskland. I løbet af de næste ti år blev familien spredt på tre kontinenter, og kun Josef og tre af hans søskende overlevede *Shoah*. Det gik tidligt op for Josef, at hans selvforståelse som tysker ikke var forenelig med det nye regime. Den landsdækkende boykot 1. april 1933 blev aldrig den succes, nazisterne havde håbet på, men familiens forretning gik ikke ram forbi, og for første gang, siden de havde åbnet forretningen, oplevede Sara og Eli en nedgang i salget. Det var det nye styres første tegn på en bevidst antisemitisk politik, en politik som i de følgende måneder – i løbet af sommeren 1933 – fulgtes op af bogafbrændinger i de større universitetsbyer og ekskluderende love over for landets jødiske befolkning. Josef diskuterede indgående med sine venner, hvad de kunne stille op under disse omstændigheder, og en aften til et møde i det

Sara Herscher foran sin butik på Kämmergasse 29 i Köln i starten af 1930'erne (Privateje).

jødiske kulturhus i Köln fandt han svaret. En taler fra *Hechalutz*-bevægelsen var rejst til Tyskland fra Palæstina for at fortælle om zionismen og behovet for unge jøders hjælp til at opbygge Eretz Israel. I de forudgående 10 år havde Josef ikke skænket zionismen mange tanker, men nu – i højere grad end i hans teenageår – gav det mening. Sammen med 11-12 andre unge mænd og kvinder i Köln gav han sig begejstret i kast med at danne byens første *Hechalutz*-gruppe.

Josef var ikke alene om at se zionismen og emigration til Palæstina som svaret. I de tidlige år under naziregimet slog budskabet så klart igennem i Tyskland, at *Hechalutz*-bevægelsens medlemstal blev mere end tredoblet, fra 5.000 til 16.000 medlemmer i perioden 1933 til 1935.

Efter fyraften sad Josef på skolebænken og lærte hebræisk, men nok så vigtigt, så fik han en teoretisk landbrugsuddannelse. Det var i landbruget, der var brug for hænder i Palæstina, men teoretisk viden gjorde det ikke alene. Det var kun et fåtal af de tyske jøder, som havde praktisk erfaring fra landbruget, og da der i Tyskland kun var et begrænset antal uddannelsessteder, hvor de unge zionister kunne få praktisk erfaring i landbruget, skabte det voksende medlemstal i *Hechalutz* et kapacitetsmæssigt flaskehalsproblem.

For at afhjælpe problemet besluttede organisationen at undersøge mulighederne for at uddanne de unge zionister i andre lande, blandt andet i Danmark. *Hechalutz* kontaktede Landøkonomisk Rejsebureau, der gerne ville hjælpe. Landøkonomisk Rejsebureau havde forbindelse til både myndighederne og til landbrugsorganisationerne i Danmark og havde i 1931 og 1932 hjulpet med ansættelse af elever i Danmark fra England, Holland, Norge, Estland, Letland, Litauen, Tyskland, Polen, Schweiz, Finland, Rusland og sågar Japan og Indien. Ifølge udvekslingsreglerne måtte de udenlandske elever ikke modtage løn, og de skulle selv dække udgifter på rejsen til og fra lærepladsen. Samarbejdet imellem Statspolitiet og Landøkonomisk Rejsebureau om de jødiske landbrugselever kom til at fungere upåklageligt helt frem til besættelsen i 1940 og selv tyske jøder, der ikke havde tysk statsborgerskab som Josef Herscher, fik i al stilfærdighed opholdstilladelse i Danmark. Det var kun nær grænsen i Sønderjylland, at man ikke ønskede at give tilladelse til landbrugsophold for tyskere og tyske jøder. I alt kom 1.600 jødiske pionerer på *hachsharah* i Danmark frem til besættelsen.

Hachsharah i Danmark

Josef var 27 år, da han i foråret 1934, som den første af de unge pionerer i Köln, blev spurgt, om han var klar til at komme på *Hachsharah*. Han morede sig over tanken om, at han, en møbelsnedker, skulle arbejde på en gård.

Maren Kristiansen og de to andre jødiske elever på gården, Lotte og Martin (Privateje).

På Holsted-egnen i Sydvestjylland mellem Vejen og Esbjerg var det den senere folketingsmand Ludvig Elbæk Jessen, som stod for formidlingen af de jødiske elever mellem Landøkonomisk Rejsebureau og landmændene. Da gårdmand Kresten Madsen Kristiansen og hans hustru Maren Kristiansen blev spurgt, om de kunne huse en jødisk landbrugselev fra Tyskland på deres malkekvægsbedrift, insisterede Maren på, at det kunne de, og sådan blev det. For Maren handlede det om muligheden for at hjælpe et ungt menneske i nød, for hun skammede sig over at læse nyhederne fra Tyskland. Som de første på egnen sagde de velkommen til en jødisk landbrugselev.

Den 5. maj 1934 ankom Josef til *Lynegaard* i Stenderup, godt 15 km nord for Kongeåen, som i de næste ti måneder skulle være hans hjem og arbejdsplads. Kresten og Maren havde fem børn i alderen to til ni år, og derudover boede karlen Ole på gården. Ingen af dem havde mødt en jøde før, og hverken Maren, Kresten eller Ole kunne tale tysk, så det vanskeliggjorde den indledende kommunikation. Der var derfor ikke andet for, end at Josef lærte sig dansk. Det lykkedes nogenlunde, hvilket brevene og postkortene også vidner om.

Det ukendte erhverv i et land, hvor han i begyndelsen ikke forstod sproget, var en stor mundfuld, men

Postkortet som Josef sendte til familien Kristiansen, da han var ankommet til Köln. Dateret den 6. marts 1935.

Josef arbejdede energisk, og han blev hurtigt vellidt på gården. I efteråret 1934 ankom to andre jødiske elever fra Tyskland, Martin og Lotte, til *Lynegaard*. Middagsbordet på gården blev herefter et naturligt samlingspunkt for de jødiske elever i området, der om aftenen mødtes og diskuterede, sang og terpede hebræisk. Her mødte Josef en anden elev, Josef Baumring, som han forblev ven med resten af livet.

Maren var 43 år gammel, da Josef kom til gården, og hun var på flere måder som ham. Hun var videbegærlig og nysgerrig og havde i sine unge år været på højskoleophold på Fyn og var sidenhen blevet uddannet lærer, men med mand og fem børn havde hun påtaget sig rollen som husmor. Efterhånden som Josefs danskundskaber blev bedre, gav det mulighed for samtaler og diskussioner omkring middagsbordet, og Josef følte sig snart som en del af familien. For de fem børn blev de nye ansigter på gården også et samlingspunkt, og for Josef var børnene, og i særdeleshed den yngste, Agnete på to år, en evig kilde til glæde. Til jul købte han endda gaver til alle børnene.

Efter ti måneders hachsharah fik Josef besked om at vende tilbage til Köln og afvente indrejsetilladelse til Palæstina. Det blev sidste gang, han så sin danske "familie", og vel tilbage i Köln sendte han dem et postkort med en hilsen om, at han var kommet godt hjem.

Fra kibbutz-tiden 1935-1938. Det er Josef Herscher siddende yderst til højre i sandet (Privateje).

Kibbutz *Ein Gev*

Josef Baumring og Josef Herscher fik i juni 1935 indrejsetilladelse fra de britiske myndigheder, der beviste, at de var sikret et arbejde i landbruget ved ankomsten til Palæstina. En tredjedel af de 75.000 tyske jøder, der ankom til Palæstina i perioden 1933 til efteråret 1940, havde en sådan tilladelse, hvilket var bemærkelsesværdigt i betragtning af, hvor få af disse der havde en baggrund i landbruget inden Hitlers magtovertagelse, og det vidnede om den store succes, Hechalutz-bevægelsen havde i 1930erne.

Den sommer blev sidste gang, Josef så sine forældre og fire af sine søskende. Sammen med Josef Baumring tog han toget til München. Her hilste han for sidste gang på sin bror Max. Max var kommunist og boede sammen med en arisk kvinde, hvilket dog ikke gjorde hans tilværelse nemmere, og han måtte i en periode gå under jorden. Året efter meldte Max sig til de internationale brigader og drog til Spanien, hvor han senere mistede livet i kampen mod Franco.

Fra München rejste de to videre til Trieste og derfra videre til Haifa med færgen *Jerusalem* sammen med omkring 400 andre unge pionerer. Da de kom til Haifa, aftalte de – sammen med et par andre "danskere" fra Holsted-egnen – at de ville holde sammen i det nye land. I det nordlige Palæstina fandt de arbejde i kibbutzen *Ein Gev*, og i december

1935 sendte Josef det første af tre breve til Maren, hvori han – på sit bedste dansk – udtrykte en vis optimisme for fremtiden. I brevet fulgte også en kort hilsen fra Josef Baumring og to andre elever, Karl og Uvens. Josef skrev blandt andet (Josefs egne vendinger og stavemåde er bibeholdt):

”Kære Fru Kristiansen... Jeg tænke tit til dem og deres Familie og den deilig Tiden, den jeg har forlevet i Danmark. Det er ikke kun ved mig Falden, men ogsaa ved min Kammeraterne, vilke har været i Danmark. Vi sætte tit vedsammen og fortælle os fra vores Eleventid og vores erlebninger... Men skulde jeg kommer mere gang tilbage til Tyskland, det er godt mulig, så kommer jeg bestemt til Danmark at besøge Dem... Af mig kan jeg ikke meget fortæller. Jeg arbejde ikke ret meget i landbrugen, thi det giv til størsten Del kun Orangenplantagen. Jeg arbejde mest del ved Huserne bygning, ved Træ konstruktioner. Til Eks. Lave jeg selvstændig Tagerne, Træhuserne o.s.v. Jeg lever nu tilsammen med omtrent 100 mennesker. Der er kommer i sidste Tiden 40 mennesker til os. Mennesker fra Lettland, Litauen, Estland, Polen Østrig o. s. Alt kommer herhen vor at hjælpe ved opbygning af Palæstina.

Hvis jeg tænke om, at nu i Danmark ligger Sne og her i Palæstina er den skønste Solskin, saa kommer det mig meget komisk for. Man kann ikke tror, det nu er Julfest i Europa.

Til Julfest og til Nytåret sender jeg Dem og Deres Familie og Ole min bedste Ønsker for det kommende Aar.

Josef Herscher”

I 1936 kom Josefs lillebror Jakob til Palæstina, og han fik også arbejde i kibbutzen. I 1937 mødte Josef kvinden i sit liv, Lucy. Lucy kom fra Mannheim, var otte år yngre end den 30-årige Josef og havde som han været landbrugselev, hun i Tjekkosllovakiet. Sammen flyttede de til Tel Aviv i 1938 og åbnede et mindre værksted i Yona Hanavi-gaden, hvor Josef begyndte at sætte gamle møbler i stand, som han havde gjort det i Köln. Samtidig flyttede Josef Baumring med sin kone til samme gade.

Josef Herscher og Josef Baumring i Tel Aviv. 1938 (Privateje).

Fortvivlelsens år – 1938

Hjemme i Tyskland blev familiens situation værre, og det blev umuligt at drive forretningen videre. Racelovene, som Hitler havde proklameret ved det årlige partimøde i Nürnberg i september 1935, havde gjort det umuligt for Sara og Eli at finde en afløser, der kunne erstatte Josef med arbejdet i forretningen, og samtidig voksede presset fra myndighederne for at få dem til at sælge forretningen. De sendte derfor det meste af deres værktøj til Josef, da han skrev og fortalte om sit værksted i Tel Aviv. Hitlers beslutning omkring årsskiftet 1937-38 om at gøre Tyskland klar til krig blev et af de skæbnesvangre øjeblikke for de tyske jøder. At rense Tyskland for jøder fik højeste prioritet, og presset på de tyske jøder blev intensiveret måned for måned. Efter *Anschluss*, Tysklands annektering af Østrig i marts 1938, skrev Josef et brev til Maren, hvor den

lidt naive optimisme fra hans brev to et halvt år tidligere helt var forsvundet. Uddrag af brevet:

”Kære Fru Kristiansen!

Mange Tak for Deres venlige Brev ... Deres hjertelige Deltagelse for det Jødernes skæbne i Europa har mig berørt belegelig i disse fortvivlsten Tid. Overalt Kamp og Had, Mord og Undertrykkelse. Det er Billede af nutiden. – Fru Kristiansen... Mig gaa det forholdsmæssig godt. Jeg har meget Arbejd og fortjene nok til liven. Min Broer og min Ven Josef Baumring arbejde med mig tilsammen. Til Vintren maaske, kommer min forælderens ogsaa herhen. Det ikke mer mulig for Jøderne at bliver i Tyskland. Til slut af mit brev ønsker jeg dem, saa vel som deres Mand og Børnerne en godt og glædig Pinsefest... Jeg sende dem ogsaa nogle Billeder. Den det sam Billed er ogsaa min Ven Josef Baumring.

Med den venligsten Hilsner

Deres Josef Herscher”

I sommeren 1938 lykkedes det Josefs yngre søster, Hannah, at emigrere fra Tyskland til San José i Californien. Hun var den sidste fra familien Herscher, der slap ud. Tilbage i Tyskland var stadig Josefs forældre, Eli og Sara, hans brødre David og Leo og hans søstre Minna og Jenny. Desperationen iblandt de tyske jøder steg i dette skæbnesvangre år, efterhånden som regimets metoder radikaliseredes. Hermann Göring satte sig i spidsen for, med økonomisk tvang, at få de resterende til at emigrere, ved at ”arianisere” jødiskejede virksomheder og forretninger, og i Østrig effektiviserede Adolf Eichmann tvangsemigrationen på hovedkonteret for jødisk udvandring i Wien i en sådan grad, at bureaukratiet kunne klares på en enkelt dag. Det lykkedes for Eichmann, i løbet af det første år efter *Anschluss*, at få ekspederet 100.000 jøder ud af Østrig.

Resten af verden så til, mens forholdene i Tyskland forværredes. Den amerikanske præsident Roosevelts gode intentioner i løbet af sommeren 1938 var ikke nok, da man ved en international konference i Evian i Frankrig diskuterede det jødiske flygtninge-

Lucy, Eli, Uri og Josef mens den lille familie stadig boede i Israel. 1952 (Privateje).

problem i Tyskland. En restriktiv flygtningepolitik og frygten for stigende antisemitisme fik mange lande, heriblandt Danmark, til at holde grænserne lukket. På schweizisk initiativ indførte Tyskland endda et ”J” i alle tyske jøders pas, for at det schweiziske grænsepoliti kunne afvise dem.

Det var en tydeligt fortvivlet Josef, der på baggrund af sin families forværrede situation i Tyskland, efter November-pogromen i december 1938, skrev det sidste af de tre eksisterende breve til Maren. Uddrag fra brevet:

”Kære Fru Kristiansen!

Mange Tak for Deres og Deres Børner Fødselsdagshilsner. Det var mig en stor Glæde, det de har tænket paa mig til den Dag, og det de tager altid andel til min Livets vej. Mig gaar det forholdsmæssig godt, men sjælig er jeg meget getrykt, snart fortvivelt, hvis jeg tenke paa Skæbner fra Jøderne i Tyskland, paa den sidste Begivenheder i denne Land. Dengang er min Familie ikke bliver bevaret for den barbarisk Regime. Min Far og min ældste Bror er blevet udvist til Polen. Min Mor og min Søsteren rejser i næst ugener til Belgien. Den Forretning bliver sluttet. Og hvad skal bliver det ende? – Vi er nu i hele Verden udsprede. Tyskland, Belgien, Polen, Amerika, Spanien og Palæstina. Jeg tro ikke, det vi skal kommer nok engang tilsammen. ... Så er det passeret

tusinder af Jøderne. Jeg vil komme paa fredligere Tankener. Julefestfred paa jord – om det kommer engang!? Vi vil ønske det, desuagtet jeg har tabt Haabningen. Til Julefest ønsker jeg dem, deres Mand og Børnerne meget lyk og tilfredshed for altid. Med venligste Hilsner til jer alle og godt Nytaar Josef”

Udvisningen af faren Eli og den ældste bror David var resultatet af en lov, indført af det antisemitiske styre i Polen i foråret 1938, der skulle gøre de omkring 70.000 jøder med polsk pas i Tyskland statsløse. Den polske regering ville for alt i verden ikke tage imod dem, da man forventede, at det bare var et spørgsmål om tid, før de blev udvist af Tyskland, og gik derfor præventivt til værks ved at nægte at forlænge deres pas.

Da det gik op for de nazistiske myndigheder, at man ville stå med 70.000 statsløse jøder i Tyskland, beordrede Himmler, at Gestapo skulle anholde dem og sende dem til Polen med tog. 17.000 mennesker, heriblandt Eli og David, blev tvunget til den tysk-polske grænse, hvor de – bevogtet af grænsevagter med maskingeværer – i dagevis måtte sidde på en mark uden ly for oktobervejret, mens krisen mellem Polen og Tyskland ventede på at blive løst. Polen accepterede til slut at modtage de fleste jøder, og resten fik lov at vende hjem til Tyskland, indtil de ved en senere lejlighed kunne udvises. Eli og David kom til Polen, hvor deres videre skæbne er ukendt.

Krisen havde i mellemtiden taget en ny drejning, for i Paris tog den unge jøde Herschel Grünspan, hvis familie i Frankfurt også var blevet udvist til Polen, hævn ved den 7. november 1938 at skyde tredjese-kretæren på den tyske ambassade i Paris, Ernst vom Rath. Da vom Rath to dage senere afgik ved døden, bad Hitler Göebbels om at finde en passende hævn over for jøderne. Resultatet var November-pogromen, der fandt sted mellem den 9. og 10. november. Josefs bror, Leo, blev givetvis sat i en koncentrationslejr, mens Sara og søsteren Minna sammen flygtede til Antwerpen i Belgien, hvor de troede sig i

sikkerhed. Den anden søster, Jenny, blev i Tyskland med sin mand, Hersch Buchbaum, og deres tre små børn Maurice, Josef og Ruth.

I 1939, da Josef giftede sig med Lucy i Tel Aviv, skrev hans mor, Sara, til ham for at trøste ham over, at hun ikke kunne være med til brylluppet: *”Min kæreste Josef, alt går ikke altid som man vil eller håber på. Men alt går nu alligevel. Efter man har grædt, går livet videre.”* Året efter brylluppet kom Sara og Minna igen under tysk lov, da Belgien i 1940 blev besat. I 1942 begyndte nazisterne at deportere jøderne i Belgien til udryddelseslejrene i Polen. Sara og Minna endte deres dage i Auschwitz. Den anden søster, Jenny, hendes mand og deres tre små børn, blev også alle myrdet i Auschwitz. Broderen Leo derimod overlevede flere lejre og vendte tilbage til Köln efter krigen.

I 1941 fik Josef og Lucy deres første søn, Uri, og seks år senere kom sønnen Eli til verden. Josef og Lucy fandt i 1944 ud af, hvad der var hændt deres familier i Tyskland, og det satte et tungt præg på den lille familie. I alt 18 slægtninge var blevet myrdet af nazisterne. Uri mindes, at der blandt de mange triste stunder også var gode stunder. Josefs forhold til det tyske sprog i familiens tid i Tel Aviv var af dualistisk karakter, for på den ene side havde nazisterne misbrugt det til at dømme hans familie til døden, men på den anden side vedblev det med at være hans sjæls sprog, der havde formet hans forståelse for menneskeheden og verden omkring ham. I Tel Aviv søgte Josef mest kontakt med andre tysktalende jøder, selvom han både kunne tale jiddisch og hebræisk. Han fortsatte med at være en ivrig læser og elskede forfattere som Schiller og Goethe, når han regelmæssigt besøgte det tyske bibliotek. Børgerne blev i høj grad en spirituel måde at overleve og kapere virkeligheden på.

Et billede fra 1952 af Josef, Lucy og sønnerne i en robåd viser en af de gode stunder. 1952 var også året, hvor broderen Jakob emigrerede til San José i Californien, hvor søsteren Hannah havde opholdt

sig siden 1938. Billedet af den lille familie i robåden fandtes i Marens fotoalbum og vidner om, at Maren og Josef, i hvert fald indtil da, holdt kontakten med hinanden. I 1954 besluttede Josef og Lucy sig for også at emigrere til Californien.

Hos de amerikanske emigrationsmyndigheder havde Jakob to år tidligere anført dem som familie, hvilket førte til, at de i 1954 fik tilbudt at emigrere til USA. Med to af sine tre søskende i San José og den økonomiske krise i Israel i begyndelsen af årtiet var beslutningen ikke så svær.

I det nye land måtte de igen begynde forfra på deres liv, og Josef og Lucy knoklede for at få det hele til at hænge sammen. De muligheder, Josef ikke selv havde haft som ung, ønskede han at give sine børn, og det forventedes, at begge sønner ville fortsætte på universitetet. Hverken Lucy eller Josef havde i Tel Aviv været synderligt religiøse, men i San José begyndte de at komme i den reformerte menighed *Temple Emanu-El*, hvilket skulle vise sig at få stor betydning for sønnerne Uri og Elis senere liv.

En amerikaner på besøg

I sommeren 1964 havde den 23-årige Uri netop færdiggjort sin bachelor i historie på det prestigefyldte universitet Berkeley i Californien. Han var fast besluttet på at besøge og opleve de steder i Europa, hvor hans familie havde levet før og under *Holocaust* og stå ansigt til ansigt med den forrige generation, der havde oplevet krigen et kvart århundrede tidligere. Gennem sin barndom og ungdom havde han haft rig lejlighed til at lytte med, når forældrene talte om savnet af familien, der var blevet myrdet i Europa, og når de i mindre grad talte om det Tyskland, der havde forrådt dem.

Uri vidste ikke, hvad han kunne forvente af turen, og han rejste derfor med en vis angst i sindet.

Han var klar over, at det ikke ville blive en fornøjelsestur til Europa, snarere en lærings- og dannelses-

rejse. Det var helt i Josefs ånd, at Uri skulle skabe sig en forståelse, om end en fragmenteret en af slag-sen, af sin families liv under nazismen. Hvad der derimod var ukarakteristisk for Josef, var at bede om tjenester, men forud for rejsen bad han sønnen om én ting. Uri skulle, hvis han kunne, opsøge familien Kristiansen, der havde været som en familie for ham under hans hachsharah i Danmark. Josef havde ikke adressen længere, men han gav Uri et billede af familien og tilføjede en kort hilsen på dansk. Det var ikke meget, Uri kendte til familien i Danmark eller faderens tid på gården, men når Josef omtalte sin tid der, var det med både hengivenhed og kærlighed. Der var derfor ikke noget, Uri hellere ville, end at opfylde sin fars ønske, så med billedet i rygsækken og forældrenes smertefulde fortællinger i baghovedet rejste Uri til Europa.

I løbet af sin rejse tomlede Uri gennem Europa og besøgte mellem 60 og 70 campingpladser. Rejsen bragte ham blandt andet til Spanien, hvor hans onkel Max havde mistet livet i Den Spanske Borgerkrig. Han var altid på udkig efter danske nummerplader, og på en campingplads i Granada mødte han familien Møller fra Tønder, som han faldt i snak med, særligt datteren Lise.

Familien tilbød Uri at komme forbi Tønder, og så ville Lise i mellemtiden forsøge at finde familien Kristiansen. Da Uri i starten af september rejste til Danmark, besøgte han familien Møller i Tønder.

Her ville en journalist på Vestkysten, der var ven af familien, gerne fortælle læserne om denne fremmedes ærinde på egnen. I interviewet fortalte Uri, hvorfor han besøgte Danmark:

”– Jeg har imidlertid en anden grund til ikke at springe Danmark over på min Europa-gennemrejse. Uri Herscher viser et gammelt fotografi af en dansk landmand, hans hustru og deres børn. På bagsiden stod skrevet på dansk, at hvis Uri fandt nogle af folkene på billedet, så skulle de læse denne danske hilsen. Uri fortsætter: – Det er min far, der har

skrevet denne hilsen på dansk. Han lever stadig i bedste velgående som snedker hjemme i Californien, men han er tysker af fødsel og boede indtil 1933 i Köln. Da Hitler kom til magten, valgte han at flygte, og det lykkedes ham også at komme over den dansk-tyske grænse. Han havde ikke nogen særlig bagage med og heller ikke mange penge, men på en gård i nærheden af Holsted fik han en modtagelse, som var han et medlem af familien, og her blev han i et halvt år. Fra Holsted kom min far til Israel og siden med skib til Amerika. Han har ikke siden da været i Europa, men jeg kan forsikre Dem for, at de 6 måneder på Holsted-egnen, hvor han for øvrigt lærte sig det danske sprog, har bevirket, at Danmark for bestandigt har fået en stor plads i hans hjerte. Gårdejereren er imidlertid død, men jeg vil nu se, om jeg kan finde hans enke og måske et par af børnene på billedet. De må efterhånden være kommet op i 30erne.”

Efterfølgende tog Uri afsked med familien Møller i Tønder og begav sig sammen med Lise, der kunne tale engelsk, nordpå mod den lille landsby Føvling, et par kilometer fra Stenderup. Her havde Maren bygget sig et nyt hus efter Krestens død et par år tidligere. En smule ængstelig – forud for mødet med kvinden, som betød så meget for hans far – bankede Uri på døren. Uri fortæller:

”Mit møde med din [Forfatterens] oldemor, Maren, står ganske klart i min hukommelse. Hun havde ikke fået at vide, at jeg kom på besøg. Da hun åbnede døren, var de eneste ord, hun sagde: ”Du må være Josefs søn.” Hun genkendte kløften i hagen, som var identisk med min fars. Mødet med Maren var højdepunktet på min tur til Europa, for hun fortalte mig historier

om min far, som jeg ikke kendte til. Han var en alvorlig mand, fyldt med glæder og håb for fremtiden, som blev smadret af virkeligheden. Han følte sig som en del af din familie under sit korte ophold. Jeg kendte kun til Maren gennem min fars historier. Der var et kærligt venskab mellem de to og med hendes børn. Jeg var taknemmelig for hendes villighed til at bruge fire timer med mig, hvor hun fortalte historier om min far. Vi besøgte endda gården, og hun viste mig, hvor min far arbejdede og sov.”

Besøget hos Maren kunne ikke opveje den deprimerende oplevelse, det havde været at besøge Europa. Uri rejste nedslået hjem til Californien, med savnet af den familie, han aldrig lærte at kende og med en bedre forståelse for sin fars generation. Om turen i 1964 reflekterede han: *”Jeg rejste fast besluttet på, at jeg ville leve et værdigt liv for at ære deres minde. Det har jeg forsøgt at gøre.”*

Uri fandt svaret til dette i rabbinatet. I 1970 blev han ordineret rabbiner, efter at have studeret på *Hebrew Union College* i Cincinnati og Los Angeles, og tre år senere færdiggjorde han sin ph.d. om jødisk landbrug i USA i slutningen af det 20. århundrede ved samme institution. Hans bror Eli, der var kommet frem til samme svar, blev ordineret i 1975 og har siden 1990 været tilknyttet *Stephen S. Wise Temple* i Los Angeles. Uri vendte i 1979 tilbage til Los Angeles efter at have været tilknyttet *Hebrew Union Colleges* afdeling i Cincinnati. I Los Angeles gik han i gang med et storstilet projekt om at skabe et jødisk kulturcenter i byen, der skulle hyldede humanismen og mangfoldigheden i verden i dag. Siden 1996 har han været direktør for *The Skirball Center*, som årligt har 600.000 besøgende.